

Η σταθερότητα του σύμπαντος ως αποτέλεσμα της αενάου γενικευμένης κινήσεως των πάντων

Γεώργιος Τσουκαλάς

Υποψήφιος διδάκτωρ Φιλοσοφίας Πανεπιστημίου Αθηνών

Περίληψη

Η κίνηση και η μεταβολή απάντων των πραγμάτων στο σύμπαν συνιστούν την βασική ιδέα της κοσμοθεωρίας του Ηρακλείτου, με αποτέλεσμα ο κόσμος να γίνεται αντιληπτός ως μία αέναη διαδικασία. Παραδόξως, όμως, γίνεται αντιληπτός και ως κόσμος εν ακινησία, υπό την έννοια ότι έχει εν εαυτώ την σταθερότητα και ταυτότητα του Είναι. Το παράδοξο της φιλοσοφίας του Ηρακλείτου είναι ότι υιοθετούνται δύο εκ διαμέτρου αντίθετες φαινομενικά θεωρίες, οι οποίες είναι δυνατόν να περιγράφουν διαφορετικές εκφάνσεις ή καταστάσεις του Είναι.

Abstract

Motion and change of every single thing in the universe are the key concepts in Heraclitus' philosophy, resulting in the world being perceived as an eternal process. Paradoxically enough, though, it can also be viewed as motionless, in the sense that it includes in itself the stability and the identity of being. Heraclitus adopts two concepts in his philosophy that seem to be entirely contradictory to each other, although they could refer to two different instances or states of being.

Ο Ηράκλειτος θεωρείται ως ο φιλόσοφος της αενάου ροής των πραγμάτων του κόσμου και όχι αδίκως, διότι στα περισσότερα εκ των αποσπασμάτων του ομιλεί περί των αντιθέτων και της εναλλαγής τους, σε τέτοιο σημείο, ώστε είναι δυνατόν να θεωρήσει κάποιος ότι η μεταβολή είναι το κύριο χαρακτηριστικό του σύμπαντος, η οποία, βεβαίως, χρωματίζει εντόνως και την διάνοηση του μεγάλου Εφέσιου φιλοσόφου.

Μελετώντας τα κείμενα μπορεί κάποιος να διαπιστώσει ότι υπάρχει σταθερότητα μέσα στην όλη μεταβολή και εναλλαγή των αντιθέτων, διότι υφίσταται σταθερό σημείο αναφοράς, το οποίο είναι ο Λόγος, ο οποίος στην σκέψη του Ηρακλείτου άλλοτε ταυτίζεται με τον θεό, ως διοικούσα αρχή του Σύμπαντος, και άλλοτε ταυτίζεται με το πυρ. Ο Λόγος έχει ως κύριο χαρακτηριστικό την κίνηση, διότι χωρίς αυτήν δεν θα ήταν Λόγος. Ως αρχή του σύμπαντος, ο Λόγος εμποτίζει όλο το σύμπαν και τις λειτουργίες του, επομένως, και τις κινήσεις του, οι οποίες δεν λαμβάνουν χώρα ανεξέλεγκτα και άναρχα, αλλά συμφώνως προς ένα μέτρο, το οποίο καθορίζει και την όλη πορεία του. Καθίσταται εμφανές ότι ο Λόγος δεν είναι ο ποιητής του σύμπαντος, διότι τον «κόσμον τόνδε, τὸν αὐτὸν ἀπάντων, οὔτε τις

θεῶν οὔτε ἀνθρώπων ἐποίησεν»¹, ἀλλὰ ἡ ἀρχὴ του. Ὡς ἀρχὴ του σύμπαντος ο Λόγος τοποθετεῖται ἐντὸς του κόσμου, ὡς ἀναπόσπαστο μέρος του, ἐνῶ το «ἐποίησεν», στὴν ἀνωτέρω φράση, θα τον τοποθετούσε ἐκτὸς και θα τον καθιστούσε ἓνα εἶδος κυβερνήτη του. Ὅλα ἀρχίζουν με τον Λόγο-θεό και καταλήγουν στον Λόγο-θεό: ο Λόγος δηλώνει ὅτι τα Πάντα Ἐν και θεωρούμε ὅτι συγκεφαλαιώνονται τα πάντα στον ἴδιο. Ο Λόγος, ἐπομένως, ταυτίζεται και με το Ὀν. Αὐτός εἶναι ο τρόπος υπάρξεώς του και ἡ σχέση του με το σύμπαν, καθὼς και με ὅλα τα ὄντα τα υπάρχοντα ἐν αὐτῷ.

Δια τῆς ἰδιαίτερης σχέσεώς του με τον Λόγο, καθίσταται σαφές ὅτι μόνον ο ἄνθρωπος εἶναι σε θέση να ἔχει συνείδηση αὐτῆς τῆς ἐναλλαγῆς και τῆς σταθερότητος, ἐξ αἰτίας τῆς υπάρξεως του Λόγου. Ἡ κατανόηση του τρόπου υπάρξεως του κόσμου και τῆς λειτουργίας του γίνεται ἀπὸ τὴν στιγμή κατὰ τὴν ὁποῖαν ο ἄνθρωπος θα ἀρχίσει να ἀκούει τον Λόγο και ὄχι τις παραινέσεις των λεγομένων σοφῶν, οἱ ὁποῖοι λέγουν πολλά, ἀλλὰ ὄχι ουσιαστικά περὶ του βίου των ἀνθρώπων². Ο Λόγος, ὡς θεῖος νόμος, γίνεται νόμος τῆς πόλεως, δια τῆς υπακοῆς του ὁποῖου ο ἄνθρωπος θέτει τα ὅρια στὴν συμπεριφορά του και ἀνάγεται στο βαθύτερο νόημα του βίου του ἐντὸς του φυσικοῦ κόσμου. Ἡ ἴδια ἡ φύση δεν ἀρέσκειται να φανερώνεται σε ὅσους δεν τείνουν εὐήκοον οὖς, οὕτως ὥστε να ἀφουγκραστούν τι ο Λόγος ἀποκαλύπτει³. Ο Ἡράκλειτος ἀπορρίπτει το εἶδος τῆς ἀκοῆς, το ὁποῖο συνίσταται στὴν ἀπλὴ πρόσληψη ἀσυνάρτητων ἤχων και τόνων. Ἡ ἀκοή του λόγου, κατὰ τον φιλόσοφο, σημαίνει ἀφουγκράζομαι, τείνει, δηλαδή, ο ἄνθρωπος ἐνεργητικῶς τὴν ἀκοή πρὸς πρόσληψη του νοήματος του μηνύματος του Λόγου. Ἡ ἐκπομπή του λόγου και ἡ ἀπλὴ πρόσληψη των ἤχων εἶναι δυνατόν να θεωροῦνται ὑπὸ των ἀνθρώπων ὡς ἀσυναρτησίες, ἔπεια πτερόεντα, κατὰ τον Ὅμηρο, τα ὁποῖα τις περισσότερες φορές δεν σημαίνουν ἀπολύτως τίποτε και δεν βοηθοῦν τους συνομιλοῦντες να συνεννοηθοῦν μεταξύ των. Στὴν περίπτωση του ἀποσπάσματος του Ἡρακλείτου τὴν ἐκπομπή του μηνύματος τὴν κάνει ο Λόγος, ο ὁποῖος φανερώνει στον ἄνθρωπο τα μυστικά του σύμπαντος και του κόσμου, και, πιθανότατα, του εαυτοῦ του. Ο Λόγος δεν εἶναι δυνατόν να ἐκφέρει ἀσυναρτησίες, διότι ο Λόγος εἶναι Ἀλήθεια και ἐκφράζει τὴν ἀλήθεια⁴. Ὑπάρχει πιθανότητα να ἐκλαμβάνονται ὡς τέτοιες ἀπὸ τὴν πλευρά του δέκτη, ο ὁποῖος δεν εἶναι προγυμνασμένος στα ἀκούσματα του Λόγου, ἔχοντας συνηθίσει μόνον στὴν ἀκρόαση των λόγων των σοφῶν του κόσμου τούτου, οἱ ὁποῖοι κατακεραυνώνονται ἀπὸ τον Ἡράκλειτο ὡς ἀκατάλληλοι να ἐκφέρουν γνώμη περὶ αὐτοῦ⁵. Μήπως ο Ἡράκλειτος θέλει, κατ’

¹ Diels, H. & Kranz, W., *Οἱ Προσωκρατικοί, Οἱ Μαρτυρίες και τα ἀποσπάσματα*, μετ. Βασ. Α. Κύρκος & Δημοσθ. Γ. Γεωργοβασίλης, Αθήνα: ἐκδ. Παπαδήμα, 2007², Ἡράκλειτος, ἀπ. 22B30.

² Αὐτόθι, Ἡράκλειτος, ἀπ. 22B40, B42.

³ Αὐτόθι, Ἡράκλειτος, ἀπ. 22B123.

⁴ Πβ. Kenig Curd, P., “Knowledge and Unity in Heraclitus,” *The Monist*, 74 (1991), σσ. 531-549, σ. 535.

⁵ Diels, H. & Kranz, W., *Οἱ Προσωκρατικοί, Οἱ Μαρτυρίες και τα ἀποσπάσματα*, ὁ.π., Ἡρακλείτος, ἀπ. 22B40, B57.

ουσίαν, να πει ότι ο τρόπος ακροάσεως του Λόγου και η αποδοχή των μηνυμάτων, που αυτός κομίζει, καθώς και η στάση του ανθρώπου απέναντι στο Είναι και το Γίνεσθαι του κόσμου είναι ζήτημα αναπτύξεως της συνειδητότητος του ανθρώπου εν σχέσει προς τον περιβάλλοντα αυτόν κόσμο, και τον καθιστά, κατ' αυτόν τον τρόπο, υπεύθυνο ως προς την αντίληψη που έχει περί αυτού; Εάν τούτο ισχύει, πώς μπορεί ο άνθρωπος ως δέκτης των μηνυμάτων του Λόγου να προετοιμαστεί κατάλληλα, ούτως ώστε να έχει ορθή αντίληψη της αποκαλύψεως του Λόγου, χωρίς να την διαστρέφει κατά το δοκούν; Δεν είναι έργο του ανθρώπου η ανάληψη της ευθύνης για την προετοιμασία του, ούτως ώστε να εννοήσει το μήνυμα του Λόγου;

Το παράδοξο στο όλο εγχείρημα είναι ότι ο άνθρωπος καλείται να αποδεχθεί δύο εκ διαμέτρου πράγματα αντίθετα, τα οποία εκ πρώτης δεν ανταποκρίνονται στην κοινή λογική: το Είναι και το Γίνεσθαι την ίδια στιγμή. Το Είναι φανερώνεται δια του Γίνεσθαι, που σημαίνει μέσα από την αέναη εναλλαγή των αντίθετων εκφάνσεών του. Εάν αναλογιστεί κάποιος την ημέρα και την νύχτα, στα ζεύγη των αντιθέτων του Ηρακλείτου, είναι πολύ εύκολο να παρακολουθήσει τον συλλογισμό του στην ύπαρξη του ημερόνυχτου. Τα μεγέθη, εν τούτοις, αλλάζουν, όταν περνούμε στην σφαίρα της ουσίας του κόσμου. Πώς είναι δυνατόν να παραμένει ο ίδιος, ενώ, κατ' ουσίαν, μεταβάλλεται με την πάροδο του χρόνου; Πώς ο άνθρωπος έχει επίγνωση της συνέχειάς του, καθώς και του περιβάλλοντος αυτόν κόσμου εντός του χρόνου, ενώ μεταβάλλεται τόσο ριζικά η εξωτερική του εμφάνιση ή το περιβάλλον του; Πρέπει, οπωσδήποτε, να υπάρχει ένα σταθερό σημείο αναφοράς, το οποίο να εξασφαλίζει αυτήν την συνέχεια σε νοητικό-συνειδησιακό επίπεδο. Αυτό το σταθερό σημείο αναφοράς είναι ο Λόγος, είτε ως θεϊός νόμος θεμελιωτής των ανθρωπίνων νόμων, όπως ανεφέρθη, είτε ως ενδιάθετος Λόγος θεμελιωτής της συνειδητής εσωτερικής αντιλήψεως του κόσμου ή του εαυτού ως ένα και το αυτό⁶, παρ' όλες τις υπάρχουσες αντιθέσεις και μεταβολές που υφίστανται και τα δύο.

Πώς είναι δυνατόν να γίνει αυτή η συνειδητή αντίληψη; Σ' ένα απόσπασμά του ο Ηράκλειτος αναφέρει ότι κάποιοι άνθρωποι διαβιούν, όπως οι κοιμισμένοι, σε έναν εντελώς δικό τους κόσμο· κοινώς η αντίληψη του κόσμου γύρω τους διαστρεβλώνεται όπως σε εκείνη του ονείρου. Τούτο, ενδεχομένως, σημαίνει ότι οι ακροώμενοι των Λόγων και μη ακούοντες αυτόν, οι έχοντες αυτιά και μάτια βαρβαρικά, δεν είναι σε θέση να αντιληφθούν και να αποδεχθούν τον περιβάλλοντα κόσμο ως ενιαίο, παρ' όλες τις αντιθέσεις του, ζώντας αποκομμένοι από την φύση, τους ανθρώπους γύρω τους και τον ίδιο τους τον εαυτό⁷. Αυτοί είναι οι άνθρωποι με υγρή ψυχή, οι οποίοι ευρίσκονται σε μια κατάσταση ρευστή, αμφιθυμική (για να χρησιμοποιήσουμε σύγχρονους όρους), οι οποίοι μεταβάλλουν διαρκώς την γνώμη τους, όπως ο ποταμός μεταβάλλει τα νερά του στην αέναη ροή του. Οι άνθρωποι αυτοί ζουν τον βίο τους ως υπνωτισμένοι και είναι σε θέση, σε κάποιο βαθμό μόνο, να συλλάβουν το ένα από τα δύο σκέλη των αντιθέτων ζευγών, είτε το Είναι, είτε το

⁶ Αυτόθι, Ηράκλειτος, απ. 22B115

⁷ Wilcox, J., "Barbarian Psyche in Heraclitus," *The Monist*, 74 (1991), σσ. 624-637, σ. 626.

Γίνεσθαι, ποτέ, όμως και τα δύο ταυτόχρονα. Ο καθένας έχει την δική του άποψη περί του κόσμου, με αποτέλεσμα οι προσωπικές απόψεις να καταλήγουν στον κατακερματισμό του κόσμου⁸. Ο Λόγος, όμως, συμφώνως προς την προτροπή του Ηρακλείτου, είναι σαφής, *Εν Πάντα*⁹. Η γνώση του εαυτού, όσο δύσκολη και εάν φαίνεται στην αρχή, δύναται να οδηγήσει στην επικράτηση του ενδιάθετου Λόγου, να αποκαταστήσει την ψυχή στην πραγματική της φύση, την ξηρότητα, καθιστώντας την ικανή να μετέχει στην ουσιαστική ακρόαση του Λόγου, ούσα ταυτισμένη μετά του Λόγου, ως αρχής του σύμπαντος¹⁰.

Οι άνθρωποι έχουν συνηθίσει να ζουν με τις διεσπασμένες υποκειμενικές σκέψεις τους αντί να ζουν επί τη βάσει του κοινού Λόγου. Διερωτώμεθα κατά πόσο αυτό βοηθεί τον άνθρωπο να συνάπτει σχέσεις ουσίας μετά των συνανθρώπων του και να αισθάνεται μέρος της φύσεως. Τα πολλά λόγια και οι θεωρίες οδηγούν στην μεταβλητότητα, την διάσπαση, και την πολυσημία. Ο Λόγος, η σοφία, συγκεφαλαιώνει τα πάντα στον εαυτό του: αυτή είναι η γνώση της αρχής, δια της οποίας κυβερνώνται τα πάντα. Ο Λόγος βάζει σε τάξη τα πάντα στον κόσμο με συγκεκριμένο μέτρο, και, επομένως, στο άναρχον του βίου του ανθρώπου, χαρίζοντας την αρμονία. Ο λόγος, η αναλογία αυτή της εναλλαγής των αντιθέτων συνιστά και την σταθερότητα στην αέναη εναλλαγή των πραγμάτων. Παρ' όλα αυτά, ο Λόγος υποβοηθείται υπό πάντων των αντιθέτων, χωρίς την ύπαρξη των οποίων δεν εννοείται η ενότης. Η πολλαπλότης, τοιουτοτρόπως, ενισχύει την ενότητα¹¹.

Αυτό που έχει σημασία είναι ο τρόπος που το *Εν* φανερώνεται ως ενότης των πάντων μέσα από το περιεχόμενο του μηνύματος του Λόγου¹². Σημαντικός είναι ο τρόπος ενοποίησης των Πάντων και όχι η αιτία που γίνεται αυτό. Εάν κατανοήσουμε ότι και τα δύο είναι το ίδιο πράγμα, τότε η ακρόαση του Λόγου καθίσταται επιτυχής. Τα αντίθετα δεν συνιστούν πλέον έννοιες, οι οποίες αποκλείουν η μία την άλλη, αλλά είναι περισσότερο μέρη της ίδιας διαδικασίας. Εάν αυτό ισχύει, τότε μιλούμε για εναλλαγή καταστάσεων ως μία διαδικασία, η οποία λαμβάνει χώρα και στο υπό εξέταση φαινόμενο και στον ερευνητή. Στο πέρασμα του χρόνου ούτε τα νερά του ποταμού είναι ίδια, ούτε ο άνθρωπος, ο οποίος εισέρχεται στον ποταμό. *Εν τούτοις*, και τα δύο είναι ίδια στην συνείδηση του νοούντος υποκειμένου¹³. Τα πάντα είναι Ένα, κατά τον Λόγο, και όσα μετέχουν σε αυτό γίνονται Ένα, ενώ ταυτοχρόνως δύναται να διατηρούν και την ταυτότητά τους, αν και είναι δυνατόν να

⁸ Diels, H. & Kranz, W., *Οι Προσωκρατικοί, Οι Μαρτυρίες και τα αποσπάσματα*, ό.π., Ηράκλειτος, απ. 22B1.

⁹ Αυτόθι, Ηράκλειτος, απ. 22B50.

¹⁰ Πβ. Κούτρα, Δ.Ν., “Η Ευδαιμονία στην Ηθική Φιλοσοφία του Αριστοτέλους,” στον τόμο 4 *Πρακτικά Παγκοσμίου Συνεδρίου Αριστοτέλης*, επιμ. Θεοδωρακόπουλος, Ι. κ.α, Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημών, 1982, σσ. 338-363, σ. 362.

¹¹ Diels, H. & Kranz, W., *Οι Προσωκρατικοί, Οι Μαρτυρίες και τα αποσπάσματα*, ό.π., Ηράκλειτος, απ. 22B41.

¹² Πβ. Kenig Curd, P. “Knowledge and Unity in Heraclitus,” ό.π., σ. 537.

¹³ Heidegger, M., *Early Greek Thinking*, transl. David Farrell Krell & Frank A. Capuzzi, New York, San Francisco & London: Harper & Row, Publishers, 1975, σ. 71.

μεταβάλλονται είτε εκούσια είτε ακούσια, διατηρώντας όχι μόνο την ταυτότητά τους, αλλά και την μετοχή τους στο Ένα. Είναι, ίσως, από τα παράδοξα, η κατανόηση του οποίου έγκειται περισσότερο στην συνειδησιακή κατάσταση του ανθρώπου και την μετοχή του στην ακρόαση του Λόγου και όχι στην ανάλυση της αιτιολογικής ακολουθίας της υπάρξεως των όντων και του Όντος. Η αναζήτηση των αιτιών αποβάλλει κάθε ευθύνη από τον επιχειρούντα να κατανοήσει την φύση άνθρωπο, τοποθετώντας την ευθύνη στα εξωτερικά αντικείμενα και τις αιτιώδεις σχέσεις τους. Αντιθέτως, η ακρόαση του Λόγου προϋποθέτει την ανάλογη προετοιμασία του ανθρώπου να αφουγκρασθεί το περιεχόμενο του μηνύματος του Λόγου, όπως αυτό εμφανίζεται εμπρός του, που σημαίνει ότι η ευθύνη βαρύνει αποκλειστικώς το νοούν υποκείμενο.

Το υπό έρευνα θέμα εγείρει και μία ακόμη ουσιαστική ερώτηση: ο κόσμος υπάρχει με τον συγκεκριμένο τρόπο, εξ αιτίας του ότι γίνεται αντιληπτός υπό της συνειδήσεως του νοούντος υποκειμένου ή θα υπήρχε ανεξαρτήτως της υπάρξεως νοούντος υποκειμένου; Πόσο ίδια είναι η εικόνα της ίδιας «πραγματικότητας» δύο διαφορετικών ανθρώπων; Πόσο πραγματική καθίσταται η πραγματικότητα; Καθ' ημάς, η ροή του ποταμού θα συνεχίζεται, ασχέτως εάν δεν θα υπήρχε κάποιος να έμβει εις αυτόν και να αντιληφθεί την ροή του. Ο Ηράκλειτος είναι σαφής: ο κόσμος υπήρχε πάντα και θα υπάρχει πάντα με αυτόν τον τρόπο, όπως πάντα υπήρχε και θα υπάρχει ο Λόγος, ως αρχή και τέλος του. Σύγχυση προκαλείται με την είσοδο του νοούντος υποκειμένου στην αντιληπτική επεξεργασία του περιβάλλοντός του. Υπάρχει η αντικειμενική πραγματικότητα, η οποία γίνεται αντιληπτή, με τόσους διαφορετικούς τρόπους, όσα και τα άτομα που την αντιλαμβάνονται. Καθίσταται εμφανές ένα παιχνίδισμα του Ηρακλείτου ανάμεσα στην υποκειμενική και αντικειμενική διάσταση της πραγματικότητας. Ο φιλόσοφος, πολύ ορθώς, αντελήφθη την διαφορά ανάμεσα στις προσωπικές, υποκειμενικές γνώμες των ανθρώπων, που πιθανότατα δεν γνωρίζουν ούτε την φύση ούτε τον εαυτό τους και, ίσως, διακατέχονται και από μία έπαρση της υποτιθέμενης γνώσεως, την οποία φέρουν, και στο μήνυμα του τρόπου υπάρξεως του Λόγου. Ο Λόγος εκφράζει την αντικειμενική πραγματικότητα υπάρξεως του κόσμου, ανεξαρτήτως παρατηρητού, ενώ ο άνθρωπος εκφράζει την υποκειμενική αντίληψη της αντικειμενικής πραγματικότητας, η οποία αριθμεί γνώμες, όσες και η ύπαρξη των ατόμων που ασχολούνται με αυτήν. Η αντίληψη των πάντων και του ενός στην αντικειμενική και την υποκειμενική εκδοχή της εξαρτάται από το μέτρο της σχέσεως του ανθρώπου προς τον Λόγο και την ικανότητα της ακρόασεως του μηνύματός του, το οποίο οι άνθρωποι ενίοτε το ακούν ακολουθώντας το, και ενίοτε το αγνοούν. Η υποκειμενική αντίληψη και η αντικειμενική πραγματικότητα καθίσταται το έσχατο ζεύγος των αντιθέτων του Ηρακλείτου, τα οποία συγκλίνουν και αποκλίνουν μέτρα¹⁴, κατά την αναλογία που δίδει ο Λόγος.

¹⁴ Kirk, G.S., "Natural Change in Heraclitus," *Mind*, 60 (1951), σσ. 35-42, σ. 37.

Βιβλιογραφία

- Diels, H. & Kranz, W., *Οι Προσωκρατικοί, Οι Μαρτυρίες και τα αποσπάσματα*, μετ. Βασ. Α. Κύρκος & Δημ. Γ. Γεωργοβασίλης, Αθήνα: εκδ. Παπαδήμα, 2007².
- Emlyn-Jones, C.J., "Heraclitus and the Identity of Opposites," *Phronesis*, 21 (1976), σσ. 89-114.
- Heidegger, M., *Early Greek Thinking*, transl. David Farrell Krell & Frank A. Capuzzi, New York, San Francisco & London: Harper & Row, Publishers, 1975.
- Kenig Curd, P., "Knowledge and Unity in Heraclitus," *The Monist*, 74 (1991), σσ. 531-549.
- Kirk, G.S., "Natural Change in Heraclitus," *Mind*, 60 (1951), σσ. 35-42.
- Κούτρας, Δ.Ν., "Η Ευδαιμονία στην Ηθική Φιλοσοφία του Αριστοτέλους," στον τόμο 4 *Πρακτικά Παγκοσμίου Συνεδρίου Αριστοτέλης*, επιμ. Θεοδορακόπουλος, Ι. κ.α, Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημών, 1982, σσ. 338-363.
- Μανιάτης, Γ., *Η Μεταβολή και η Ταυτότητα στη Φιλοσοφία του Ηρακλείτου*, Αθήνα: εκδ. Παπαζήση, 2001.
- Wilcox, J., "Barbarian Psyche in Heraclitus," *The Monist*, 74 (1991), σσ. 624-637.